

E. Trafiałek, A. Klimczuk, *Kapitał społeczny ludzi starszych (Social Capital of Older People)*, [in:] A.A. Zych (ed.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności (The Encyclopedia of Old Age, Ageing, and Disability)*, Tom II, Thesaurus Silesiae, Katowice 2017, pp. 105–108.

Kapitał społeczny ludzi starszych

W literaturze przedmiotu określenie „kapitał” występuje zarówno w ujęciach funkcjonalnych, strukturalnych, normatywnych, jak i aksjologicznych. W naukach humanistycznych i społecznych pojęcie to rozumiane jest jako wartość odnoszona do czynnika ludzkiego. W naukach ekonomicznych kapitał to pojęcie węższe niż „zasób”. Zasoby (np. surowce, materiały, ziemia, praca) są wykorzystywane przez ludzi do zaspokajania ich potrzeb, są czynnikami produkcji dóbr i usług (Rekowski, 2002). Kapitał to szczególnie czynnik produkcji, gdyż stanowi już przekształcone zasoby (np. kapitał rzeczowy/fizyczny, ludzki, finansowy), które mogą zostać uruchomione, by przynieść zysk, powiększyć szanse oraz osiągnąć cele i korzyści na rynku (w ujęciu socjologicznym są to różne sfery życia społecznego, nie tylko obszary wymiany dóbr i usług). W polityce społecznej w nawiązaniu do klasycznych teorii Pierre’a Bourdieu (1930-2002), Jamesa Samuela Colemana (1926-1995) i Roberta D. Putnama kapitał obejmuje cztery kategorie. To podział porządkujący kwestie społeczne, w ramach którego mieści się: kapitał ekonomiczny, np. środki finansowe, dobra materialne, infrastruktura; kapitał społeczny - stosunki międzyludzkie, interakcje społeczne, sieci powiązań czy więzi; kapitał kulturowy, tj. zwyczaje, nawyki, style językowe, rodzaj ukończonych szkół, gust, style życia; oraz kapitał symboliczny - hasła, znaki, symbole ułatwiające wszelkie przekazy ideologii, doktryn, norm, zasad i/lub strategii (Olechnicki, Załęcki, 1998; Graniewska, 1999). Integralnym elementem kapitału ekonomicznego i społecznego jest kapitał ludzki, który determinuje wszechstronny rozwój społeczeństwa: gospodarczy, informacyjny, kulturalny i edukacyjny. Kapitał ludzki to aktywność, wykształcenie, kwalifikacje, szeroko rozumiana wiedza posiadana przez obywateli, a proces jego tworzenia oraz kumulowania towarzyszy wszystkim fazom życia. Optymalny wymiar potencjału kapitału ludzkiego występuje w wieku dojrzałym i wieku podeszłym.

Zwrot w kierunku docenienia roli kapitału społecznego nastąpił w momencie dostrzeżenia w latach 80. i 90. XX wieku, że inwestycje w kapitał fizyczny nie wyrównują różnic między krajami bogatymi a biednymi, podczas gdy pozytywne zmiany wpływają na rozwój inwestycji w kapitał ludzki (Herbst, 2007). Kapitał ludzki kojarzony głównie z organizacją przedsiębiorstw, efektywnością pracy, restrukturyzacją, innowacyjnością, konkurencyjnością i/lub wydajnością podmiotów gospodarczych - podstawowe umocowanie znajduje w analizach ekonomicznych. Od wartości skumulowanej w kapitale ludzkim, takich jak: wykształcenie, sprawność, wydajność, mobilność, aktywność czy kreatywność, zależą kierunki i koszty

E. Trafiałek, A. Klimczuk, *Kapitał społeczny ludzi starszych (Social Capital of Older People)*, [in:] A.A. Zych (ed.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności (The Encyclopedia of Old Age, Ageing, and Disability)*, Tom II, Thesaurus Silesiae, Katowice 2017, pp. 105–108.

przechodzenia na kolejne etapy rozwoju społecznego, a od optymalnego wykorzystania zasobów kapitałowych państwa, skuteczność działań modernizacyjnych i rozwój gospodarczy. Zależności te wyjaśnia wiele teorii naukowych. Przykładowo w świetle popularnej w XIX wieku teorii determinizmu demograficznego Thomasa Roberta Malthusa (1766-1834) - zmiany zachodzące w obrębie struktury ludności wyznaczają kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturowego społeczeństwa, a wedle teorii podaży i popytu Johna Maynarda Keynesa (1883-1946) - warunkiem minimalizowania ryzyka bezrobocia, zwiększania podaży i rozwoju gospodarczego jest tworzenie optymalnych warunków popytu i wzrostu możliwości konsumpcyjnych wszystkich grup społecznych. Zdaniem klasyka ekonomii, Adama Smitha (1723-1790), kapitał zawsze powstaje z nadwyżki produkcji nad konsumpcją, a wg współczesnego filozofa, politologa i polityka społecznego, Francisa Fukuyamy, optymalne wykorzystanie zasobów ludzkich determinuje trwanie struktur państwa opiekuńczego (ang. *welfare state*). Wszystkie przywołane teorie można odnieść do wartości zawartej w kapitale ludzkim i społecznym. Zarówno w terminach socjologicznych, jak i ekonomicznych, są to korzyści, jakie społeczeństwo może czerpać z potencjału poszczególnych grup, w tym społecznych i wiekowych. To także podstawa budowy państwa przyjaznego, gwarantującego obywatelom szeroko rozumiane bezpieczeństwo socjalne (społeczne).

W badaniach socjologicznych za podstawowy wskaźnik kapitału społecznego uznaje się poziom uogólnionego zaufania, czyli odpowiedź na pytanie, czy „większości ludzi można ufać”. Według „Europejskiego Sondażu Społecznego” w Polsce w roku 2010 z opinią tą zgadzało się 22% respondentów. Tym samym Polacy pod tym względem zajmują jedną z ostatnich pozycji w Unii Europejskiej (*European Social 2015* - Internet: <http://nes.star...>). Inne istotne wskaźniki to: wrażliwość na naruszanie dobra wspólnego, wielkość sieci społecznej, dobrowolna przynależność do organizacji i pełnienie w nich funkcji, udział w nieprzymusowych zebraniach publicznych i zabieranie na nich głosu, organizowanie takich zebrań, dobrowolne działania na rzecz społeczności lokalnej (w tym wolontariat), udział w wyborach parlamentarnych i samorządowych oraz pozytywny stosunek do demokracji (Czapiński, Panek, 2013). Bardzo niski poziom wszystkich powyższych wskaźników wśród osób starszych w Polsce dokumentuje „Badanie Zdrowia, Starzenia się i Emerytur w Europie” (SHARE) oraz „Diagnoza Społeczna” (Czapiński, Błędowski, 2014). Uznaje się, że barierą dla aktywności społecznej seniorów stanowi nie tylko niski poziom ich kapitału społecznego, ale też jego dominująca forma - kapitał wiązający, czyli ograniczony do kręgów rodzinnych i przyjacielskich. Tymczasem szerokie pozytywne efekty zewnętrzne generuje pomostowy

E. Trafiałek, A. Klimczuk, *Kapitał społeczny ludzi starszych (Social Capital of Older People)*, [in:] A.A. Zych (ed.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności (The Encyclopedia of Old Age, Ageing, and Disability)*, Tom II, Thesaurus Silesiae, Katowice 2017, pp. 105–108.

kapitał społeczny, czyli tworzony w grupach nakierowanych na zewnątrz i obejmujących osoby z różnych warstw i grup społecznych (np. ruchy praw obywatelskich, ekumeniczne organizacje religijne). Jak twierdzi Janusz Czapiński, niski poziom kapitału społecznego prowadzi do realizacji przez Polskę ścieżki rozwoju molekularnego, czyli opartego na kapitale ludzkim, co sprzyja różnicowaniu zamożności obywateli zgodnie z ich kompetencjami i motywacjami oraz poprawie jakości życia poprzez wyposażenie gospodarstw domowych w dobra trwałe (Czapiński, 2008). Jednakże model ten nie sprzyja rozwiązywaniu problemów zbiorowych o wyższym poziomie złożoności (np. inwestycje publiczne, tworzenie innowacji technologicznych, reformowanie służby zdrowia), które wymagają współpracy między ludźmi i organizacjami, do czego potrzebny jest rozwój wspólnotowy oparty na kapitale społecznym. W odniesieniu do osób starszych kapitał społeczny m.in. mobilizuje podmiotowość, integruje z szerszą zbiorowością, pozytywnie oddziałuje na jakość życia i zdrowie, jest źródłem wsparcia i opieki nieformalnej, ułatwia pożyczanie środków finansowych od przyjaciół, sąsiadów i towarzyszy pomocy wzajemnej (Kawachi, Subramanian, 2004, Barr, Russell, 2006, Andrew, 2006; Barrett, Hale, Butler, 2014, Nyqvist, Forsman, 2015).

W Polsce w okresie po 1989 roku dwukrotnie modyfikowano zarówno interpretację powyższych zależności, jak i kwestie wzmocnienia potencjału tkwiącego w subpopulacji seniorów: od „uśpionego”, niewykorzystanego potencjału ludzkiego - do upowszechniania edukacji ustawicznej [całozyciowej], aktywizacji zawodowej osób starszych (50+), podniesienia progu wieku emerytalnego do 67 lat, a także nadania polityce senioralnej priorytetowego charakteru. Transformacja systemowa zbiegła się w czasie z przekształceniami w sferze demograficznej struktury wieku, ze zmianą funkcji rodziny, innowacyjnym postrzeganiem roli kobiety (w rodzinie, na rynku pracy, w systemie ubezpieczeń społecznych) oraz z problemami dotyczącymi płynności finansów publicznych i zachowania odpowiedniej elastyczności, chłonności rynku pracy. Rozwarstwienie ekonomiczne pogłębiło wielokierunkową polaryzację społeczną, jednocześnie wzmocniając tendencje monetaryzacji świadomości społecznej. Rozdźwięk między państwem a społeczeństwem spowodował też, że nie był w pełni wykorzystywany, bądź po prostu marnotrawiony, ignorowany kapitał obywatelski, moralny, społeczny i kulturowy. Niektóre z przejawów tego zjawiska to: słaba organizacja i siła sprawcza samorządów lokalnych, utrzymywanie konfrontacyjnych podziałów na „my” (społeczeństwo, obywatele) i „oni” (władza), biurokratyzacja, korupcja, nepotyzm w strukturach państwa, klientyzm i instytucjonalizacja społecznej aktywności (Trafiałek, 2004). W konsekwencji zmiana systemowa podzieliła Polaków na klasy ekonomiczne, na „wygranych” i „przegranych”

E. Trafiałek, A. Klimczuk, *Kapitał społeczny ludzi starszych (Social Capital of Older People)*, [in:] A.A. Zych (ed.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności (The Encyclopedia of Old Age, Ageing, and Disability)*, Tom II, Thesaurus Silesiae, Katowice 2017, pp. 105–108.

(Falkowska, 1997), na beneficjentów nowej rzeczywistości, „dobrze przystosowanych” oraz objętych ryzykiem wykluczenia społecznego [osób starszych]. Ludziom w starszym wieku zagwarantowano świadczenia emerytalne i rentowe, ale pozbawiono możliwości współuczestniczenia w przemianach. Internet, rozwój nowych technologii, powszechny dostęp do informacji zminimalizował też rangę przekazu pokoleniowego w kontynuacji kulturowej. Mimo widocznych i stale pogłębiających się zmian demograficznych - coraz liczniejszej zbiorowości seniorów, grupa ta była niemal niewidoczna w przestrzeni pozarodzinnej i pozareligijnej (Synak, 2002), pozbawiona reprezentacji, spauperyzowana, bezradna, w licznych sondażach społecznych wyrażająca często uzasadniony lęk przed samotnością i osamotnieniem w okresie starości, utratą zdrowia i/lub samodzielności.

O pomijaniu kategorii społecznej ludzi starszych również w działaniach jednostek resortowych świadczy fakt, że w Sektorowym Programie Operacyjnym „Rozwój Zasobów Ludzkich” na lata 2004-06 - przedstawiciele trzeciej generacji w ogóle nie zostali uwzględnieni. Pominięto ich w opracowywaniu priorytetów w zakresie integracji społecznej i zawodowej. Traktowani byli jako potencjalni podopieczni pomocy społecznej, jako osoby niepełnosprawne o ograniczonej samodzielności, zagrożone wykluczeniem społecznym. Na tle polityki społecznej wobec osób starszych i wobec starości, realizowanej m.in. w krajach skandynawskich, Francji, Niemczech, czy Austrii, takie traktowanie osób odchodzących od aktywności zawodowej można uznać za przejaw age-izmu, dyskryminacji z powodu wieku.

Od przynajmniej 2008 roku, kiedy do realizacji przyjęto rządowy program „Solidarność pokoleń [50+], działania dla zwiększenia aktywności zawodowej osób w wieku 50+”, powszechna promocja samodzielności i aktywności zawodowej w okresie późnej dojrzałości i starości zyskują na znaczeniu. Świadomość odpowiedzialności za jakość życia w naturalny sposób towarzyszy planom edukacyjnym, rodzinnym i aspiracjom ludzi młodych. I choć poziom wiedzy gerontologicznej: o wychowaniu do starości, o deficytach wieku i sposobach ich redukcji wymaga dalszych działań edukacyjnych - to zainteresowanie rozwiązywaniem problemów przedmiotowych absorbuje już uwagę tak przedstawicieli świata nauki - zarówno geriatrów, gerontologów społecznych, geragogów, demografów, polityków społecznych, socjologów (Szukalski, 2012; Hryniewicz, 2012), pracowników socjalnych, jak i ekonomistów, prawników, przedstawicieli administracji państwowej, samorządowej, organizacji pozarządowych i resortów odpowiedzialnych za kreowanie polityki rodzinnej, mieszkaniowej, ochrony zdrowia, rynku pracy oraz zabezpieczeń społecznych. Kompleksowe działania służące realizacji tych zadań mieszczą się w popularnej od niedawna polityce

E. Trafiałek, A. Klimczuk, *Kapitał społeczny ludzi starszych (Social Capital of Older People)*, [in:] A.A. Zych (ed.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności (The Encyclopedia of Old Age, Ageing, and Disability)*, Tom II, Thesaurus Silesiae, Katowice 2017, pp. 105–108.

senioralnej. Stanowi ona jeden z niezmiernie istotnych elementów rozległej przestrzeni zainteresowań polityki społecznej, a ze względu na interdyscyplinarny charakter - traktowana jest w kategoriach innowacji.

Znaczenie potencjału trzeciego pokolenia będzie narastać równoległe do potrzeb rozwoju gospodarczego, ograniczania wydatków na świadczenia społeczne, adekwatnie do modyfikacji chłonności rynków pracy, do zmian demograficznych zachodzących w obrębie struktury społecznej i diagnozowanych w obrębie modelu rodziny. Odchodzące od aktywności zawodowej kolejne roczniki trzeciego pokolenia będą coraz lepiej wykształcone, mobilne, sprawne, kreatywne, świadome swych możliwości, potrzeb i praw. Będą stanowić coraz cenniejszy kapitał ludzki o ogromnym potencjale:

- ekonomicznym - jako płatnicy podatków, jako współfinansujący potrzeby życiowe innych członków rodzin;
- konsumenckim - jako grupa dysponująca stałym dochodem; emeryci i renciści są znaczącymi w gospodarce i na rynku pracy odbiorcami wszelkich dóbr i usług, w tym: edukacyjnych, rehabilitacyjnych, medycznych, kulturalnych, turystycznych i in.;
- opiekuńczym i samopomocowym – zredukowane role społeczne seniorów, potrzeba afiliacji i współuczestniczenia w życiu społeczności lokalnej, rodzą potrzeby udzielania pomocy, opieki innym, angażowania się w prace wspólnot, zarówno rodzinnych czy sąsiedzkich, jak i lokalnych i wolontarnych;
- integracyjnym i emocjonalnym - zainteresowanie wszelkimi formami kompensacji utraconych ról zawodowych, współuczestniczenie w życiu społeczności lokalnych, wspólnot wyznaniowych, kół zainteresowań, klubów osiedlowych, aktywność w organizacjach pozarządowych;
- kulturowym - zaangażowanie w pokoleniowy przekaz kulturowy, przywiązanie do tradycji, wartości uniwersalnych, których rozumienie przychodzi z wiekiem;
- edukacyjnym - zainteresowanie coraz liczniejszych grup funkcjonowaniem uniwersytetów trzeciego wieku, rosnąca akceptacja dla idei kształcenia ustawicznego i edukacji całościowej, dla korzystania z sieci, dla postępu i nowych technologii przekazu;
- politycznym - to liczny i zdyscyplinowany elektorat o znaczącym wpływie na kształt przyszłej polityki, struktur władzy, a w konsekwencji modelu państwa (Klimczuk, 2012; Trafiałek, 2004).

Nieunikniona w swym zróżnicowaniu, niejednakowa starość i jakość życia na emeryturze obecnego pokolenia ludzi młodych w kolejnych dekadach coraz wyraźniej będzie wyznaczana

E. Trafiałek, A. Klimczuk, *Kapitał społeczny ludzi starszych (Social Capital of Older People)*, [in:] A.A. Zych (ed.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności (The Encyclopedia of Old Age, Ageing, and Disability)*, Tom II, Thesaurus Silesiae, Katowice 2017, pp. 105–108.

statusem społecznym i ekonomicznym z wcześniejszych faz życia, ale optymalne redukcje deficytów wieku i optymalne wykorzystanie potencjału zawartego w kapitale ludzkim seniorów zawsze powinno stanowić priorytet zadaniowy polityki społecznej. Jego realizacja wiąże się m.in., z takimi działaniami innowacyjnymi, jak: promocja zasad aktywnego starzenia się i samodzielności w miejscu zamieszkania; budowa dialogu międzypokoleniowego; organizowanie wszechstronnego wsparcia społecznego w środowisku zamieszkania; wsparcie materialne i organizacyjne rodzin sprawujących opiekę nad starszymi i niepełnosprawnymi krewnymi; ograniczanie rozwoju form opieki instytucjonalnej na rzecz rozwoju lokalnych sieci wsparcia, grup samopomocy, rozwoju wolontariatu osób starszych i in. inicjatyw środowiskowych; rozbudowa systemu kształcenia w zawodach towarzyszących pracy socjalnej, a związanych z organizowaniem skutecznego wsparcia społecznego osób starszych i ich rodzin w środowisku lokalnym, w tym: opiekunów osób starszych, asystentów osób niepełnosprawnych, asystentów rodzinnych i opiekunów środowiskowych.

Kompleksowe działania wymagają planowania i realizacji z uwzględnieniem prakseologicznej triady: diagnoza, prognoza, strategia działań długofalowych. Upowszechnianiu nowego modelu polityki społecznej wobec ludzi w wieku dojrzałym i starszym sprzyja polityka Unii Europejskiej (UE). Jedną z jej najnowszych inicjatyw stanowiło ogłoszenie roku 2012 Europejskim Rokiem Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej, Zaangażowanie rządów poszczególnych krajów członkowskich w promocję aktywności osób starszych jest jednak zróżnicowane i uzależnione od tradycji i dotychczasowej ścieżki rozwoju (ang. *path dependency*) (Kocka, Brauer, 2010). Wspólną cechą wsparcia aktywności seniorów w UE jest ograniczenie obowiązków podatkowych organizacji pozarządowych i pożytku publicznego oraz promocja wolontariatu osób starszych. Na szczeblu krajowym w Polsce warto wskazać na coraz większe zainteresowanie wdrażaniem modelu polityki senioralnej i powszechne zaangażowanie, w tym także Biura Rzecznika Praw Obywatelskich i zespołów parlamentarnych, w proces wdrażania nowych strategii zadaniowych w starzejącym się społeczeństwie w partnerstwie z organizacjami zrzeszającymi osoby starsze, w szczególności z ruchem uniwersytetów trzeciego wieku (UTW) oraz lokalnymi i regionalnymi radami ds. seniorów (*Strategie...*, 2012, Klimczuk, 2013). Ponadto wraz z uruchomieniem w 2012 roku „Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych” (ASOS) obserwować można zwiększenie liczby inicjatyw na rzecz aktywizacji ludzi starszych w środowisku lokalnym, które mogą oddziaływać na budowę pomostowego kapitału społecznego (np. grupy wolontariatu międzypokoleniowego) oraz

E. Trafiałek, A. Klimczuk, *Kapitał społeczny ludzi starszych (Social Capital of Older People)*, [in:] A.A. Zych (ed.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności (The Encyclopedia of Old Age, Ageing, and Disability)*, Tom II, Thesaurus Silesiae, Katowice 2017, pp. 105–108.

infrastruktury kapitału społecznego osób starszych, m.in. domy pomocy społecznej, domy dziennego pobytu, kluby seniora, UTW, hospicja, grupy samopomocy, organizacje pozarządowe (Klimczuk, 2012). W warunkach demograficznego starzenia się społeczeństw, racjonalne, zgodne ze standardami współczesności gospodarowanie kapitałem ludzkim i społecznym, stanowi poważne, interdyscyplinarne wyzwanie dla kreatorów życia społecznego, zarówno dla parlamentarzystów, senatorów, polityków społecznych, władz i jednostek samorządowych, jak i dla pracowników oświaty i służby zdrowia. Jest to zatem poważne wyzwanie dla wszystkich odpowiedzialnych za upowszechnianie wiedzy gerontologicznej, za przygotowanie kolejnych pokoleń do rozumienia istoty i satysfakcjonującego przeżywania trzeciej trzeciej życia.

Elżbieta Trafiałek i Andrzej Klimczuk

B: Andrew, 2006; Barr, Russell, 2006; Barrett, Hale, Butler, 2014; Czapiński, Błędowski, 2014; Czapiński, 2008; Czapiński, Panek, 2013; Falkowska, 1997; Fukuyama, 1997; Graniewska, 1999; Herbst, 2007; Hryniewicz, 2012; Kawachi, Subramanian, 2004; Klimczuk, 2012; Klimczuk, 2013; Kocka, Brauer, 2010; Nyqvist, Forsman, 2015; Olechnicki, Załęcki, 1998; Rekowski, 2002; *Strategie.*, 2012; Synak, 2002; Szukalski, 2012; Szukalski, Szatur- Jaworska, 2014; Trafiałek, 2004.

N: *European Social...*, 2015 - Internet: <http://nesstar...>

O: PolSenior.

TK: ang. *the social capital of older people*, fr. *capital social des personnes agees*, hiszp. *el capital social de las personas de edad*, niem. *soziales Kapital der älteren Generation*, ros. *социальный капитал пожилых людей*.

Bibliografia

Andrew M., *Social Capital and Social Cohesion*. w: R. Schulz (red.), *The Encyclopedia of Aging: A Comprehensive Resource in Gerontology and Geriatrics. Fourth Edition*. New York: Springer Pub, 2006.

Barr F.M., Russell, C.A., *Social capital: A potential tool for analysis of the relationship between ageing individuals and their social environment*. "Ageing International" 2006, vol. 31 [3].

- E. Trafiałek, A. Klimczuk, *Kapitał społeczny ludzi starszych (Social Capital of Older People)*, [in:] A.A. Zych (ed.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności (The Encyclopedia of Old Age, Ageing, and Disability)*, Tom II, Thesaurus Silesiae, Katowice 2017, pp. 105–108.
- Barrett P., Hale B., Butler M., *Family care and social capital: Transitions in informal care*. Dordrecht: Springer, 2014.
- Czapiński J., Błędowski P., *Aktywność społeczna osób starszych w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013: raport tematyczny*. Warszawa: MPiPS / CRZL, 2014.
- Czapiński J., *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a dobrobyt materialny: Polski paradoks*, „Zarządzanie Publiczne” 2008, nr 2.
- Czapiński J., Panek T. (red.), *Diagnoza Społeczna 2013 – Warunki i jakość życia Polaków*. Warszawa: Rada Monitoringu Społ., 2013.
- Falkowska M. (red.), *O stylach życia Polaków*. Warszawa: Wyd. CBOS 1997.
- Fukuyama F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. Warszawa–Wrocław: Wyd. Nauk. PWN, 1997.
- Graniewska D. (red.), *Kapitał ludzki jako cel strategiczny polityki społecznej*. Warszawa: IPiPS, 1999.
- Herbst M., *Wprowadzenie. O czym jest ta książka?* w: M. Herbst (red.), *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*. Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar, 2007.
- Hryniewicz J. (red.), *O sytuacji ludzi w starszym wieku*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa, Zakł. Wyd. Statyst., 2012.
- Kawachi I., Subramanian, S. V., *Social capital and health*. w: N. B. Anderson (red.), *Encyclopedia of health & behavior*. Thousand Oaks Calif.: Sage Publ., 2004.
- Klimczuk A., *Kapitał społeczny ludzi starych na przykładzie mieszkańców miasta Białystok*. Lublin: Wiedza i Edukacja, 2012.
- Klimczuk A., *Kierunki rozwoju uniwersytetów trzeciego wieku w Polsce*. "E-mentor" 2013, nr 4.
- Kocka J., Brauer K., *Civil society and the elderly*, w: H. K. Anheier, S. Toepler, R. List (eds.), *International Encyclopedia of Civil Society*. New York: Springer, 2010.
- Nyqvist F., Forsman A. K. (eds.), *Social capital as a health resource in later life: The relevance of Context*. Dordrecht: Springer Netherlands, 2015.
- Olechnicki K., Załęcki P., *Słownik socjologiczny*. Wyd. 2. Toruń: Wyd. Graffiti BC, 1998.
- Rekowski M., *Wprowadzenie do mikroekonomii*. Poznań: Polsoft, 2002.
- Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje*. Warszawa: BRPO, 2012.
- Synak B. (red.), *Polska starość*. Gdańsk: Wyd. UG, 2002.

E. Trafiałek, A. Klimczuk, *Kapitał społeczny ludzi starszych (Social Capital of Older People)*, [in:] A.A. Zych (ed.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności (The Encyclopedia of Old Age, Ageing, and Disability)*, Tom II, Thesaurus Silesiae, Katowice 2017, pp. 105–108.

Szukalski P., *Solidarność pokoleń. Dylematy relacji międzypokoleniowych*. Łódź: Wyd. UŁ, 2012.

Szukalski P., Szatur-Jaworska B. (red.), *Aktywne starzenie się. Przeciwdziałanie barierom*. Łódź: Wyd. UŁ, 2014.

Trafiałek E., *Ludzie starzy jako kapitał społeczny*, w: L. Frąckiewicz, A. Rączaszek (red.), *Kapitał społeczny. Praca zbiorowa*. Katowice: Wyd. AE, 2004.

Netografia

European Social Survey Data, 2015 – Internet: <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/>.